LITERATURA

LUKAVSKÝ, J. – SMOLÍK, F. (2009): Word Order and Case Inflection in Czech: On-line Sentence Comprehension in Children and Adults. In: N. A. Taatgen – H. van Rijn (eds.), *Proceedings of the 31th Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Austin, TX: Cognitive Science Society, s. 1358–1363.

PRŮCHA, J. (2011): *Dětská řeč a komunikace. Poznatky vývojové psycholingvistiky*. Praha: Grada Publishing.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L (2012): Intertextualita v procesu osvojování: raná dětská řeč. *Slovo a slovesnost*, 73, s. 345–365.

SLANČOVÁ, D. (ed.) (2008): *Štúdie o detskej reči*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.

Iva Nebeská

Počernická 2E, 100 00 Praha 10
iva.nebeska@seznam.cz

O společenské konverzaci adolescentů

Jiří Zeman: Verbální a neverbální prostředky v komunikaci mládeže. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013. 157 s.

Jiří Zeman, autor recenzované publikace, má s výzkumem různých aspektů komunikace bohaté zkušenosti, jež plně zúročil ve své nejnovější knize, která se zabývá různorodými jevy v autentických rozhovorech mládeže, jako jsou např. zvuková forma mluvených projevů, konverzační opravy či humorná vyprávění.

Vybrané rysy komunikace adolescentů jsou analyzovány velmi podrobně a dokazují autorův hluboký vhled do problematiky. Pro rozbory rozhovorů využívá zejména terminologie a postupů konverzační analýzy. Tomuto přístupu odpovídá i způsob transkripce, jež je kompromisem mezi pravopisným zápisem a zachycením fonetické roviny komunikátu. U některých částí rozhovorů je graficky zaznamenán průběh intonace. Autor pro tento záznam zvolil velmi přehledný způsob zápisu, intonace je naznačena ve třech řádkách, jež rozdělují rozsah hlasového rejstříku do tří poloh: extrémně vysoké – neutrální – extrémně nízké. Čtení tohoto záznamu je snadné a zároveň má dostatečnou výpovědní hodnotu.

Čtenářsky vstřícná je i autorova práce s termíny. Všechny pojmy jsou stručně a výstižně vysvětleny, konkrétním analýzám a závěrům vždy předchází přehledný obecný úvod do problematiky. Publikaci tak lze doporučit všem zájemcům o teorii komunikace, a to i těm, kteří se v dané oblasti zatím příliš neorientují. Může také snadno sloužit např. jako učební text pro seznámení s metodami konverzační analýzy aplikovanými v praxi.

Analyzovány jsou dva typy (převážně) jazykové interakce. Prvním je rozhovor mezi učitelem a žákem mateřské školy. Tímto druhem komunikace se soustavně zabývají různé, nejen

lingvistické vědy, proto se nad tímto tématem autor pozastavuje jen zběžně. Přesto působí toto téma v publikaci zaměřené na komunikaci mládeže nadbytečně. Zbytek knihy, tj. její značná většina, je věnován rozborům autentických rozhovorů adolescentů, proběhnuvších v hromadných dopravních prostředcích při cestě ze školy nebo do školy. Jedná se tedy o soukromou, neformální komunikaci ve veřejném komunikačním prostoru.

Ač název publikace hlásá, že pozornost bude věnována i neverbálním prostředkům, obsah tomu odpovídá jen částečně. Text je zaměřen především na prostředky neverbálně-vokální (suprasegmentální), tj. prostředky přímo vázané na verbální složku komunikátu, zvláštní důraz je kladen na intonaci. Je známo, že suprasegmentální prostředky mají významotvornou funkci, např. že výpověď pronesená různou intonací může nabývat odlišných významů. Zeman se však nespokojuje s tímto obecně formulovaným závěrem. Podrobně analyzuje průběh intonace jednotlivých výpovědí, charakterizuje její funkce a své závěry dokládá velkým množstvím příkladů.

Má-li však být analýza heterogenních komunikátů opravdu komplexní, je třeba do ní zahrnout všechny znakové systémy, tedy i prostředky mimojazykové. To si autor dobře uvědomuje, a proto na několika místech svého výkladu komentuje užití prostředků neverbálně nevokálních, zvláště tam, kde se výrazně podílejí na utváření významu komunikátu. Přívlastek „neverbální" v názvu publikace však může vzbudit ve čtenáři očekávání, že se dozví více o prostředcích z oblasti mimiky, kineziky, haptiky, posturologie apod. Toto očekávání pak nemusí být naplněno k jeho úplné spokojenosti, neboť těmto prostředkům není v publikaci věnována soustavná pozornost.

Kniha navazuje na předchozí autorovy práce, její obsah je zčásti tvořen z odborných statí, které autor již publikoval. Odkazy na tyto texty jsou uvedeny v poznámce na konci knihy. Nechybí ani rozsáhlý seznam literatury, který dokládá autorovo důkladné seznámení s relevantní českou i cizojazyčnou literaturou.

Publikace je obsahově členěna do pěti kapitol. Autor se v nich zabývá 1. zvukovou formou řečových projevů, 2. tématem rozhovoru, 3. humorným vyprávěním, 4. konverzačními opravami a 5. intertextualitou. Byť se na první pohled jedná o tematicky značně nesourodý výběr, zkoumané jevy mají něco společného: jsou v komunikaci mládeže frekventované nebo jinak nápadné.

První kapitola je zaměřena na suprasegmentální prostředky v mluvených projevech. Pozornost je věnována nejprve intonaci při opakování repliky v komunikaci mezi žákem a učitelem (tzv. pedagogické echo) v mateřské škole. Autor dochází k závěru, že intonace pomáhá učiteli vést rozhovor zamýšleným směrem. Stoupavou intonaci interpretuje žák jako nesouhlas. Naopak klesavá intonace žákovi signalizuje, že zodpověděl učitelův dotaz správně. Zachování intonace na neutrální úrovni funguje jako souhlas a zároveň naznačuje očekávání dalších informací. Intonace při opakování repliky komunikačního partnera tak hraje důležitou roli při interpretaci významu.

Další část kapitoly, v níž se autor již věnuje komunikaci mládeže, popisuje změny v hlasovém rejstříku. Jejich význam si dobře uvědomují i mluvčí, jak to autor dokládá na explicitních pojmenováních pozic v hlasovém rejstříku samotnými mluvčími (*zaječela*, *zapištěla*). S výškou hlasu souvisí i projevy emocionality: výpověď pronesená v dolní části hlasového rejstříku vyznívá klidně, výpověď umístěná v horní části hlasového rejstříku nese např. příznak rozčilení.

Druhá kapitola se zabývá tematickou výstavbou rozhovoru. Do ní se výrazně promítají dva faktory: situační kontext a sekvenční kontext. Jejich vliv na tematickou výstavbu rozhovoru je prezentován na příkladu komunikace o odborném tématu. V odborném stylu se často uvažuje o textech monologických, autor se však soustředí na dialogickou komunikaci, která se navíc odehrává mimo odpovídající odborné prostředí, čímž přispívá mj. k poznání rozpětí odborného stylu. Analyzovány jsou komunikáty žáků, jejichž tématem je látka probíraná ve škole. Na první pohled by se mohlo zdát, že nastartování rozhovoru na odborné téma je motivováno (pouze) snahou o likvidaci vědomostního deficitu, autor však nachází další důvody pro vedení konverzace tohoto typu. Pro adolescenty je to jeden ze způsobů, jak mezi sebou navázat kontakt. Dalším cílem adolescenta může být např. snaha prezentovat se jako někdo, kdo není řádně připraven na test, protože ho škola nebaví. Touto strategií si žák vytváří výhodnou pozici. Případný neúspěch nebude spojován s nízkou inteligencí, nýbrž s jeho nepřipraveností. V případě úspěchu vyvolá závist a/nebo obdiv svých spolužáků.

Jako jeden z možných stimulů komunikace uvádí Zeman prostředí, v němž se interakce odehrává. Z potenciálně nekonečného množství situačních jevů komunikanti reagují jen na některé. To závisí na síle situačního jevu, jíž na sebe upozorňuje, a na osobnosti účastníka komunikace, tj. zda se rozhodne daný situační jev reflektovat, nebo ignorovat. Do první skupiny lze zařadit např. zimu v kupé či hlasité hučení zářivek. Osobnost komunikanta se při zavádění nového tématu projevuje různě, dívky např. pozitivně hodnotí nové oblečení svých přítelkyň. Tematizace situačních jevů je také účinnou strategií k navázání rozhovoru s cizím nebo málo známým člověkem, je charakteristická pro fatickou komunikaci.

Autor v této části přesvědčivě dokazuje, jakým způsobem se na vedení rozhovoru podílí jeho tematická výstavba. Neohlíží se při tom pouze na jevy jazykové, ale i na široký situační kontext, díky čemuž jsou jeho analýzy komplexní.

Třetí kapitola se věnuje humornému vyprávění. Popisuje např. některé strategie, jimiž adolescenti dosahují komického efektu, jako jsou explicitní upozornění na humornost vyprávění, napodobování řečového projevu aktérů příběhu, komentáře vysvětlující okolnosti, bez jejichž znalosti by vyprávění nevyznělo komicky, atd. Zvláštní pozornost je však věnována intonaci a sekvenčnímu členění těchto komunikátů.

Humorné vyprávění je v recenzované publikaci rozděleno do tří fází. Úvodní sekvence signalizuje záměr mluvčího sdělit komunikačním partnerům zábavný obsah. Zároveň v ní mluvčí naznačuje, jak by adresáti měli následující promluvu interpretovat. Tato fáze slouží také jako nabídka komunikačním partnerům, kterou mohou odmítnout, či přijmout. Reakce (některého z) komunikantů však bývá nejednoznačná. Jedná se o rituální chování adolescentů: přestože komunikační partner vyjadřuje verbálně i neverbálně nezájem, na průběhu hovoru se aktivně podílí. Do vyprávěcí sekvence se komunikační partneři zapojují, pokud nějaké části textu nerozumějí (ať už se jedná o neporozumění z důvodu chybné interpretace, nebo vlivem komunikačního šumu), a zvláště pokud sami chtějí působit zábavně. V tom případě prokládají vyprávění svými vlastními komentáři a postřehy. Závěrečná fáze je tvořena smíchem komunikantů a/nebo komentářem vztahujícím se k tématu.

Je všeobecně známé, že na úspěšném humorném vyprávění se kromě obsahu sdělení podílí i jeho prezentace. Zeman však ani v tomto případě nezůstává u obecně formulovaných tvrzení a předkládá zvídavému čtenáři zcela konkrétní závěry: z intonačního obrysu úvodní fráze mohou adresáti rozpoznat, zda vyprávění bude zaměřeno na jednání postav, nebo na osobní prožitek, klíčová místa vyprávění jsou signalizována stoupavě klesavou intonací apod.

Ve čtvrté kapitole se autor zabývá konverzačními opravami. Jejich dělení je založeno na možných akcích komunikantů. Základním kritériem je, kdo opravu iniciuje a kdo ji provádí, zda mluvčí sám, nebo jeho komunikační partner. Vznikají tak čtyři typy opravných sekvencí: vlastní iniciace – vlastní oprava, vlastní iniciace – cizí oprava, cizí iniciace – vlastní oprava, cizí iniciace – cizí oprava. V recenzované publikaci jsou analyzovány způsoby realizace jednotlivých replik, autor uvádí způsoby iniciace, u prvního typu je to např. useknutí slova či využití speciálního signalizátoru (vlastně ne, teda…), i způsoby oprav, jako je předběžné stopování (opravovaná část je později nahrazena přesnějším vyjádřením) či nový začátek (problematická část výpovědi je nahrazena jinou větnou konstrukcí). Rozbor každého typu konverzačních oprav je zakončen vyhodnocením jeho vlivu na výstavbu rozhovoru. Jednotlivé typy se liší ve své formální podobě, jak bylo naznačeno výše, i v počtu replik potřebných k úspěšnému provedení opravy. Vše je rozvedeno velmi detailně a doloženo úctyhodným množstvím příkladů.

Pátá, výrazně kratší kapitola je věnována intertextualitě v komunikaci, jež v sémioticky heterogenních komunikátech může zasahovat nejen do volby prostředků verbálních, ale i neverbálních. Za základní způsob užití pretextu v komunikaci považuje Zeman citaci, příp. její mírnou modifikaci. Komunikanti často využívají jako zdroj pretextů díla literární, divadelní a filmová, klíčový význam má tedy jejich kulturní zázemí. Mezi tři hlavní funkce citací patří pozvednutí intelektuální úrovně konverzace, ovlivnění výstavby rozhovoru (např. opuštění tématu) a vyvolání humorného efektu.

Oproti předchozím kapitolám působí tato část svým rozsahem velmi úsporně, spíše naznačuje, jakým způsobem lze s intertextualitou v komunikaci pracovat, než aby čtenáři nabídla podrobný výklad. Kapitolu lze chápat jako úvod do problematiky intertextuality, který může sloužit jako základ pro další výzkum.

O mnohých jevech (např. o nulových signalizacích vlastních iniciací konverzačních oprav) lze předpokládat, že budou uplatňovány nejen v komunikaci adolescentů, ale i dospělých jedinců. Autor se však s ohledem na materiál takovému generalizování vyhýbá. Jeho závěry jsou vždy podloženy příklady, jež naznačují rozsáhlost zpracovávaného materiálu, jenž byl pořízen v 90. letech 20. století. Uvedené závěry však můžeme považovat za aktuálně platné, neboť si autor vybírá takové rysy komunikace mládeže, o nichž lze předpokládat, že se nebudou generaci od generace příliš lišit (což nelze říci např. o studentském slangu).

Analýzy rozhovorů jsou podrobné a zároveň výstižné, mohly by sloužit studentům jako vzor pro implementaci metod konverzační analýzy (kapitola o konverzačních opravách zvláště). Dobrý příklad dává autor studentům i skrze upozorňování na problémy spojené s interpretací verbálních i neverbálních prostředků a jejich následné řešení.

Recenzovaná publikace je bezpochyby přínosem pro výzkum konverzačního stylu. Jelikož se však zabývá jen některými rysy komunikace, čtenáři by jistě ocenili stejně kvalitní pokračování, které by jim dovolilo utvořit si o mluvě mládeže ucelený obraz.

Klára Dvořáková

Ústav pro jazyk český AV ČR
Letenská 4, 118 51 Praha 1
klara.dvorakova@ujc.cas.cz